

ELŻBIETA MAGIERA*

Działalność wydawnicza polskiego ruchu spółdzielczego w okresie międzywojennym (1918–1939)

Wstęp

W Polsce lata międzywojenne były okresem szybkiego rozwoju ruchu spółdzielczego, który odegrał znaczącą rolę w wyrównaniu luk gospodarczych, powstałych zwłaszcza w okresie zaborów, oraz w sprostaniu rosnących potrzeb w zakresie rozwoju ekonomicznego państwa i społeczeństwa. Organizacyjną formę ruchu spółdzielczego stanowiły związki spółdzielcze. Władze związkowe zdawały sobie sprawę, że rozwój spółdzielczości i jej osiągnięcia ekonomiczne, organizacyjne i społeczno-kulturalne zależą od liczby członków oraz szerokiego grona odbiorców, dlatego wiele uwagi poświęcały prowadzeniu akcji werbunkowej i informacyjno-propagandowej. Posługując się argumentami gospodarczymi, wskazywały na korzyści ekonomiczne wynikające z przynależności do spółdzielni oraz, używając argumentów społecznych, odwoływały się do ideałów spółdzielczości opartych na współpracy, współdziałaniu i wzajemnej pomocy¹.

Rozwój ruchu spółdzielczego był integralnie związany z rozwojem oświaty wśród wszystkich grup społecznych i wiekowych. Stąd wynikała potrzeba dbania o kształcenie i wychowanie członków spółdzielni, kandydatów na członków, nauczycieli, dzieci i młodzieży oraz całego społeczeństwa. Propagowanie zasad i ideałów spółdzielczych prowadzono wielotorowo, za pomocą różnych form, metod i środków we wszystkich grupach społecznych. Powszechne uświadomienie

* Dr hab., Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny, Instytut Pedagogiki, Katedra Historii Wychowania, 71-431 Szczecin, ul. Ogińskiego 16/17.

¹ E. Magiera, *Udział polskiego ruchu spółdzielczego w propagowaniu kształcenia i wychowania spółdzielczego w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w]: *W kręgu dorobku edukacyjnego II Rzeczypospolitej*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, s. 217–233.

gospodarcze i spółdzielcze odbywało się w środowiskach miejskich i wiejskich oraz w całym systemie oświaty, począwszy od szkół powszechnych, a skończywszy na szkolnictwie akademickim i wyższym oraz wśród młodzieży pozaszkolnej i nauczycielstwa². Działalność propagandową, mającą na celu szerzenie idei spółdzielczości oraz nauki i wiedzy praktycznej koniecznej dla prawidłowego i sprawnego działania spółdzielni, prowadzono za pomocą słowa mówionego, pisanego i propagandy wizualnej.

Z tego powodu związki rewizyjne z jednej strony prowadziły bogatą działalność wydawniczą, utrzymując nawet własne drukarnie, a z drugiej – wiele uwagi poświęcały szkoleniu członków i pracowników, organizując kursy, konferencje, odczyty, zjazdy, własne szkoły. Jednocześnie ruch spółdzielczy, żeby zjednać przychylność ogółu, świadczył swoim członkom i sympatykom usługi polegające na organizowaniu chórów, orkiestr, teatrów, urządzaniu koncertów, przedstawień, wieczornic, obchodów, wycieczek, zabaw, festynów, pikników, majówek, choinek dla dzieci, które także można uznać za formę propagandy. Spółdzielcy otwierali biblioteki, czytelnie, domy kultury, rozwijali sport, utrzymując potrzebny sprzęt. Taką formę działalności spółdzielni także można uznać za środek propagandy zarówno gospodarczej, jak i społeczno-wychowawczej, w której wykorzystywano wydawnictwa spółdzielcze.

Jednym z obszarów aktywności polskiego ruchu spółdzielczego lat międzywojennych była działalność wydawnicza, której poświęcony jest niniejszy artykuł. Działalność wydawniczą prowadziły wszystkie związki i organizacje spółdzielcze, które od drugiej połowy lat 20. XX w. istniały jako: Związek Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych RP, „Społem” Związek Spółdzielni Spożywców RP, Związek Spółdzielni i Zrzeszeń Pracowniczych RP i Związek Rewizyjny Spółdzielni Wojskowych oraz Towarzystwo Kooperatystów, Spółdzielczy Instytut Naukowy i inne.

1. Towarzystwo Kooperatystów jako pionierska instytucja spółdzielcza prowadząca działalność wydawniczą

Pierwszą organizacją spółdzielczą o charakterze ideowo-propagandowym w Polsce i pierwszą ogólną organizacją spółdzielczą na ziemiach zaboru rosyjskiego było Towarzystwo Kooperatystów założone w 1905 r. w Warszawie z inicjatywy Edwarda Abramowskiego. Do jego powstania przyczynił się również Stanisław Wojciechowski, Romuald Mielczarski, Rafał Radziwiłowicz i Antoni Natanson³.

Towarzystwo Kooperatystów traktowało spółdzielczość jako szkołę wychowania społeczno-politycznego szerokich rzesz społeczeństwa, która kształtowała

² Por. E. Magiera, *Spółdzielczość jako forma edukacji w szkolnictwie polskim Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Szczecin 2011.

³ Z. Chmielewski, *Podręcznik spółdzielczości*, Warszawa 1936, s. 134; Z. Kmita, *Romuald Mielczarski jako działacz spółdzielczy*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy” 1936, z. 3, s. 7–11; S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, Lwów–Warszawa 1938, s. 178–179.

postawy demokratyczne; jako instytucję społeczną podnoszącą życie ekonomiczne i kulturowe społeczeństwa oraz jako środek umożliwiający powstanie w drodze ewolucji nowego ustroju społecznego opartego na zasadach sprawiedliwości społecznej⁴. Rozwijało działalność propagandową wśród społeczeństwa, a przed pierwszą wojną światową w pewnym stopniu działalność patronacką wobec stowarzyszeń spożywców. Przy współudziale Towarzystwa Kooperatystów wydawało pierwsze polskie czasopismo poświęcone kooperacji spożywców, dwutygodnik „Społem”, przy którym powstało Biuro Informacyjne. Biuro udzielało porad i pomocy stowarzyszeniom spożywców. Następnie przekształciło się w samodzielny związek – Warszawski Związek Polskich Stowarzyszeń Spożywczych, a później w Związek Polskich Stowarzyszeń Spożywczych.

Z chwilą powstania związku spółdzielczości spożywców zmieniło się znaczenie Towarzystwa Kooperatystów, które wzmocniło propagandę spółdzielczości i działalność wydawniczą⁵, opracowywano referaty i prowadzono dyskusje nad zagadnieniami spółdzielczości. W latach 1906–1911 organem Towarzystwa Kooperatystów było pismo „Społem”⁶, którego redaktorem został Stanisław Wojciechowski. Pismo szerzyło idee spółdzielcze, zawierało szereg wiadomości praktycznych dla spółdzielni spożywców oraz pełniło rolę biura informacyjnego dla spółdzielców. Upowszechniało wśród spółdzielców wiadomości z zakresu rachunkowości, towaroznawstwa, przepisów prawnych i podatkowych. „Społem” było pismem teoretyczno-fachowym, poświęconym teorii i praktyce ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich i za granicą. Pełniło ważną rolę w upowszechnianiu idei spółdzielczości, skupiało wybitnych teoretyków i praktyków spółdzielczości⁷.

Po odzyskaniu niepodległości nastąpiła zmiana zadań Towarzystwa, które stało się terenem wymiany myśli przewodników spółdzielczości oraz miejscem organizowania akcji propagandowej i wydawniczej. W tym okresie prowadziło bardzo szeroką działalność wydawniczą. Ogółem wydano ponad dwadzieścia tytułów książek opracowanych przez własnych i zagranicznych propagatorów spółdzielczości, wśród których były prace popularno-propagandowe, teoretyczno-historyczne, podręczniki i tłumaczenia prac zagranicznych⁸. Towarzystwo Kooperatystów prowadziło również propagandę masową, wydając broszury, ulotki, odezwy, plakaty i zapraszając na odczyty. Do końca 1934 r. Towarzystwo prowadziło Biuro Prasowe, które wydawało tygodniowy „Biuletyn Prasowy” wysyłany do 160 czasopism. Z dniem 1 stycznia 1935 r. wydawanie „Biuletynu Prasowego” przejął Spółdzielczy Instytut Naukowy, a redaktorem biuletynu został Konrad Chmielewski⁹.

⁴ S. Wojciechowski, *Historia spółdzielczości do 1914 roku*, Warszawa 1939, s. 230.

⁵ Wydano m.in. prace W. H. Wolffa, H. Müllera, M. Dąbrowskiej.

⁶ Twórcą tytułu czasopisma „Społem” był Stefan Żeromski.

⁷ S. Thugutt, *XXV lat w pracy i walce. Krótka historia Związku „Społem”*, Warszawa 1936, s. 16; S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, s. 181–184.

⁸ S. Piechowicz, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze rosyjskim*, [w:] *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego do 1918 roku*, cz. I, red. S. Inglot, Warszawa 1971, s. 260.

⁹ AAN, zespół SIN, sygn. 6. *Sprawozdanie Towarzystwa Kooperatystów w Warszawie za czas od 1 czerwca 1934 r. do dnia 31 maja 1935 r.*, s. 222.

2. Działalność wydawnicza „Społem” Związku Spółdzielni Spożywców RP

Spółdzielczość spożywców jeszcze przed pierwszą wojną światową zajmowała się działalnością wydawniczą, którą zintensyfikowała po odzyskaniu niepodległości. Początkowo Wydział Propagandy Związku Polskich Stowarzyszeń Spożywców wydał w 1921 r. materiały metodyczne, w których zawarł najważniejsze wiadomości dla prelegentów, dotyczące sposobów przygotowania i przeprowadzania odczytów i pogadanek oraz niezbędnych pomocy naukowych, a także wykaz literatury metodycznej, która mogła służyć pomocą podczas przygotowania wystąpień propagandowych¹⁰. W 1923 r. odbył się Kongres Spółdzielni Spożywców Rzeczypospolitej Polskiej, na którym F. Dąbrowski wystąpił z referatem *Wychowanie spółdzielcze w szkole* inicjującym dyskusję na ten temat i wskazującym na potrzebę propagowania zasad i ideałów spółdzielczych za pomocą słowa drukowanego¹¹.

W 1925 r. doszło do zjednoczenia spółdzielczości spożywców. Powstał „Społem” Związek Spółdzielni Spożywców RP (dalej „Społem” ZSSRP), który był instytucją dwuramienną, co oznaczało, że po pierwsze – prowadził działalność gospodarczą, którą zajmował się Wydział Gospodarczy, a po drugie – działalność lustracyjną, organizacyjną, szkoleniową i społeczno-wychowawczą, którą zawiadywał Wydział Lustracyjny i Społeczno-Wychowawczy¹². W skład tego ostatniego wydziału wchodził Dział Lustracyjno-Rewizyjny (z referatami statystycznym, prawnym i prawnym), Instruktoriat Organizacji i Propagandy (z referatem szkolenia i kursów korespondencyjnych, referatem spółdzielni uczniowskich, organizacji propagandy i innymi), Instruktoriat Wytwórczości, Dział Wydawnictw (książkowych oraz druków i książek buchalteryjnych) oraz redakcje czasopism: „Społem”, „Spółnota”, „Młody Spółdzielca”, „Sprzedawca Spółdzielczy” i in.¹³

Spółdzielczość spożywców wydawała materiały służące dokształcaniu pracowników spółdzielni. Liczba pracowników spółdzielni zrzeszonych w Związku „Społem” wzrosła z 985 w 1913 r. do 6605 w 1930 r.¹⁴ W związku z tym istniała konieczność kształcenia i dokształcania pracowników spółdzielczości, którym często brakowało podstaw wykształcenia ogólnego, a przede wszystkim zawodowego. Rozwój wewnętrzny spółdzielni i postęp w handlu wymagał, żeby wszyscy pracownicy spółdzielczości posiadali kwalifikacje zawodowe. Poważne braki w wykształceniu pracowników spółdzielni wykazała ankieta przeprowadzo-

¹⁰ *Materiały do pogadanek i odczytów dla wydziałów społeczno-wychowawczych przy stowarzyszeniach spożywczych*, Warszawa 1921; S. Dąbrowski, *Materiały do propagandy spółdzielczej*, „Społem” 1927, nr 6, s. 4–6.

¹¹ *Wychowanie spółdzielcze w szkole*, „Spółnota” 1923, nr 48, s. 6.

¹² E. Zalewski, *Organizacja i technika wydziałów społeczno-oświatowych przy stowarzyszeniach spożywców*, Warszawa 1922.

¹³ J. Jasiński, *Z dziejów polskiej spółdzielczości spożywców podczas II wojny światowej*, Warszawa 1965, s. 19.

¹⁴ *Szkoła Spółdzielcza w Warszawie*, „Społem” 1931, nr 2, s. 15.

na przez Spółdzielczy Instytut Naukowy¹⁵. Dlatego kształcenie zawodowe zatrudnionych pracowników stało się priorytetowym zadaniem¹⁶.

„Społem” ZSSRP prowadził szeroką akcję wydawniczą książek z zakresu historii, teorii i stanu ruchu spółdzielczego, podręczników fachowych, broszur propagandowych, beletrystyki spółdzielczej i innych środków propagandowych, a także wydawnictw na rzecz oświaty i wychowania. O skali tych wydawnictw świadczy wzrost sprzedaży książek dotyczących kooperacji z 15 407 egzemplarzy w roku 1918 i 28 258 egzemplarzy w roku 1919 do 34 623 egzemplarzy w roku 1920¹⁷.

W latach 1918–1937 „Społem” ZSSRP wydał 192 tytuły pozycji zwartych, w tym 48 prac poświęconych teorii i historii ruchu spółdzielczego, 49 broszur popularyzujących spółdzielczość, 76 podręczników i kalendarzy, 12 utworów scenicznych i 7 książek dla dzieci¹⁸. W samym tylko 1938 r. ukazało się 17 tytułów książek, które osiągnęły nakład 106 350 egzemplarzy¹⁹.

Wydawnictwa „Społem” ZSSRP były wykorzystywane przez wydziały społeczno-wychowawcze²⁰ poszczególnych okręgów, rejonów i organizacji spółdzielczych²¹, które posiadała każda spółdzielnia spóżywców, zobowiązana do prowadzenia działalności oświatowej. O znaczeniu pracy oświatowo-kulturalnej i propagatorskiej spółdzielni spóżywców pisał F. Dąbrowski, podkreślając, że praca ta ma być prowadzona „należycie i powszechnie”²². Dane statystyczne wskazują na fakt, że w 1929 r. 27 spółdzielni spóżywców zorganizowało 210 odczytów i pogadanek, w których wzięło udział 12 450 uczestników; 29 spółdzielni posiadało biblioteki i czytelnie, 14 spółdzielni urządzało wieczory i zabawy,

¹⁵ W spółdzielniach spóżywców bez żadnego przygotowania fachowego było 60% członków zarządów, 42% personelu urzędniczego i 42% personelu sklepowego. Podobnie rzecz się miała w spółdzielniach kredytowych i rolniczo-handlowych (B. Przegaliński, *Zatrudnianie absolwentów średnich szkół handlowych w spółdzielniach*, [w:] *Pamiętnik ogólnopolskiego zjazdu delegatów stowarzyszeń absolwentów średnich szkół handlowych*, Warszawa 1939, s. 51–52).

¹⁶ F. Dąbrowski, *W sprawie wykształcenia zawodowego pracowników spółdzielni*, „Społem” 1928, nr 9, s. 19.

¹⁷ S. Dippel, *Rozwój spółdzielni spóżywców w okresie 15-lecia Polski Niepodległej*, „Społem” 1933, nr 1, s. 2.

¹⁸ W. Rusiński, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. II, 1918–1939, Warszawa 1967, s. 269; *Popularne wydawnictwa spółdzielcze*, „Społem” 1937, nr 19, s. 28–29.

¹⁹ J. Domański, *Jak jest zorganizowana spółdzielczość spóżywców w Polsce*, „Przewodnik Pracy Społecznej” 1938/39, nr 9/10, s. 301.

²⁰ Program prac wydziałów społeczno-wychowawczych przy spółdzielniach spóżywców obejmował: propagandę spółdzielczości, naukę, oświatę ogólną, działalność kulturalno-towarzystwą, działalność z zakresu opieki społecznej, działalność propagandową i oświatowo-kulturalną w środowisku. Zob. E. Zalewski, *Organizacja i technika wydziałów społeczno-wychowawczych przy spółdzielni spóżywców*, Warszawa 1922; *Szkic programu pracy Wydziałów Społeczno-Wychowawczych przy Spółdzielniach Spóżywców*, „Społem” 1924, nr 1, s. 4–5. Celem ułatwienia pracy wydziałom społeczno-wychowawczym Dział Wydawnictw Związku „Społem” przygotował 17 pogadanek do odczytywania lub opracowania na zebraniach członków spółdzielni (*Ułatwienie pracy wydziałom społeczno-wychowawczym*, „Społem” 1934, nr 3, s. 20–21).

²¹ J. Domański, *Jak jest zorganizowana spółdzielczość spóżywców w Polsce*, „Przewodnik Pracy Społecznej” 1938/39, nr 9/10, s. 301–302.

²² F. Dąbrowski, *Sprawy propagandystyczne i oświatowo-kulturalne w sprawozdaniach za 1923 r. oraz w planach i budżetach na 1924 r.*, „Społem” 1924, nr 1, s. 2.

9 – przedstawienia teatralne²³. Do tych wszystkich form pracy wykorzystywano wydawnictwa polskiego ruchu spółdzielczego.

Ponadto „Społem” ZSSRP publikował materiały dla Spółdzielczych Kursów Korespondencyjnych, założonych 1 października 1926 r. i prowadzonych przez ten związek jako forma dokształcania zatrudnionych pracowników²⁴. Miały one charakter ściśle zawodowy i były przeznaczone dla pracowników ruchu spółdzielczego i osób zainteresowanych spółdzielczością²⁵.

„Społem” ZSSRP posiadał swoje organy prasowe. Wydawał czasopismo „Społem” poświęcone praktyce spółdzielni spożywców. Dwutygodnik ten omawiał zagadnienia gospodarcze w Polsce i na tym tle pracę spółdzielni oraz stosunek spółdzielni do instytucji publicznych, zwłaszcza do związków zawodowych i organów samorządowych. Wyjaśniał przepisy prawne i podatkowe dotyczące spółdzielni oraz zagadnienia związane z pracą w spółdzielniach. Doradzał, w jaki sposób prowadzić propagandę spółdzielczą i pracę społeczno-wychowawczą. Informował o stanie ruchu spółdzielczego w Polsce i za granicą. „Społem” zaczął wychodzić z inicjatywy Towarzystwa Kooperatystów od 1906 r. pod redakcją Stanisława Wojciechowskiego. W 1921 r. nadano czasopismu charakter popularno-informacyjny. Uwzględniało ono potrzeby praktyczne spółdzielni, publikując artykuły o tematyce gospodarczej, związane z działalnością spółdzielni, społeczne i prawne oraz oświatowo-wychowawcze, wśród których na uwagę zasługują sprawozdania z działalności spółdzielni uczniowskich²⁶. Czasopismo „Społem”, poświęcone zagadnieniom teoretycznym i instrukcyjno-praktycznym, związanym z bieżącymi potrzebami i pracą spółdzielczości spożywców, redagowane pod koniec lat międzywojennych przez S. Thugutta, wychodziło w ilości 2260 egzemplarzy. Na początku 1939 r. jego nakład wynosił już 3,5 tys. egzemplarzy²⁷.

Innym periodykiem była „Spółnota”, początkowo stanowiąca organ Związku Spółdzielni Spożywców w Warszawie, a od 1925 r. organ „Społem” ZSSRP. Dwutygodnik ten, wydawany w Warszawie i redagowany przez T. Janczyka, był piśmie propagandowym i popularyzującym spółdzielczość wśród szerokiego rzesz społeczeństwa. Jego nakład wynosił 64 324 egzemplarzy. Na roczniku 1928 widnieje napis „Spółnota” Spółdzielczy tygodnik ilustrowany i hasło „Swoje sprawy bierz w swoje ręce”. Od 1931 r. wprowadzono wydania regionalne „Spółnoty”, które poszerzyły zakres odbiorców. Od 1 stycznia 1936 r. unowocześniono jej szatę graficzną, przekształcając w duże, ilustrowane, nowoczesne czasopismo,

²³ *Działalność kulturalno-oświatowa spółdzielni spożywców w 1929 roku*, „Biuletyn Spółdzielczego Instytutu Naukowego” 1930, z. 5, s. 90; S. Sokołowski, *Uwagi o polskiej spółdzielczości spożywców*, Warszawa 1933, s. 7–15.

²⁴ *Spółdzielcze Kursy Korespondencyjne*, „Społem” 1931, nr 2, s. 27.

²⁵ W roku 1937 ze Spółdzielczych Kursów Korespondencyjnych skorzystało 1500 osób, a w 1938 r. ogólna liczba uczestników SKK wynosiła 3,2 tys. osób (J. Domański, *Jak jest zorganizowana spółdzielczość spożywców w Polsce*, „Przewodnik Pracy Społecznej” 1938/39, nr 9/10, s. 300).

²⁶ E. Magiera, *Wychowanie spółdzielcze na łamach czasopisma „Społem” w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, [w:] *Czasopiśmiennictwo okresu Drugiej Rzeczypospolitej jako źródło do historii edukacji*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2010, s. 135–152.

²⁷ *Kieszonkowy Kalendarz Spółdzielczy 1932 r.*, Warszawa 1932, s. 174–176 (Związek Spółdzielni Spożywców RP „Społem”).

popularnie traktujące wszystkie działy publicystyki spółdzielczej. W 1937 r. było 1,8 tys. prenumeratorów „Społem” i 49 tys. prenumeratorów „Spółnoty”²⁸.

Ponadto spółdzielczość spożywców wydawała pismo „Sprzedawca Spółdzielczy”, przeznaczone dla pracowników sklepowych, które wychodziło w nakładzie 3,4 tys. egzemplarzy oraz miesięcznik „Rzeczpospolita Spółdzielcza”, poświęcony teorii spółdzielczości i związanym z nią zagadnieniom społecznym i gospodarczym. Był to organ „Społem” ZSSRP, wydawany w Warszawie od 1921 r. do 1927 r., przeznaczony dla czytanych, uświadomionych spółdzielczo czytelników²⁹.

W latach 1935–1939 wydawano miesięcznik „Młody Spółdzielca”. Było to jedyne czasopismo spółdzielcze skierowane do młodzieży szkolnej. Miało ono charakter instrukcyjno-informacyjny. Składało się z dwóch części: zasadniczej, pełniącej funkcję przewodnika dla spółdzielni uczniowskich, i dodatkowej, stanowiącej poradnik dla opiekunów spółdzielni uczniowskich. Publikowało instrukcje, opowiadania z życia szkolnego i dorosłego na tematy społeczno-gospodarcze i spółdzielcze, artykuły dla dzieci i młodzieży o tematyce spółdzielczej, inscenizacje i wiersze na obchody świąt, zwłaszcza spółdzielczych, sprawozdania z działalności spółdzielni uczniowskich, porady dotyczące prowadzenia rachunkowości w spółdzielniach uczniowskich, listy od czytelników, kalendarz prac spółdzielczych, reklamowało literaturę spółdzielczą. Jego prenumeratorami były spółdzielnie uczniowskie i szkoły. Początkowo wydawano je w 2780 egzemplarzach³⁰, ale już w 1939 r. przeciętny nakład wynosił około 4000 egzemplarzy³¹.

Warto podkreślić, że nakładano na spółdzielnie dorosłych obowiązek dopilnowania, aby czasopismo „Młody Spółdzielca” było prenumerowane przez szkoły. Jeśli ze względów finansowych lub z braku uświadomienia spółdzielczego szkoła nie mogła zakupić czasopisma, to spółdzielnia dorosłego pokolenia miała to uczynić³². W 1937 r. było 1,5 tys. prenumeratorów „Młodego Spółdzielcy”³³. W lipcu 1937 r. Ministerstwo WRIOP zatwierdziło „Młodego Spółdzielcę” do użytku szkolnego do wyższych klas szkoły powszechnej i niższych gimnazjum³⁴, w związku z tym Wydział Lustracyjny i Społeczno-Wychowawczy ZSSRP dążył do rozpowszechnienia tego czasopisma wśród wszystkich spółdzielni uczniowskich³⁵.

Prasa spółdzielcza pełniła rolę uniwersytetu ludowego, który zapoznawał szerokie warstwy społeczeństwa z zagadnieniami gospodarczymi i przygotowywał do pracy w instytucjach spółdzielczych, szerząc zasady ruchu spółdzielczego. Przez cały okres międzywojenny nakłady czasopism spółdzielczych stopniowo wzrastały.

²⁸ J. Dominko, *Postępy naszej pracy w roku ubiegłym*, „Społem” 1938, nr 1, s. 20.

²⁹ *Kieszonkowy Kalendarz Spółdzielczy 1932 r.*, Warszawa 1932, s. 174–176 (Związek Spółdzielni Spożywców RP „Społem”).

³⁰ J. Jasiński, *Z dziejów polskiej spółdzielczości spożywców podczas II wojny światowej*, Warszawa 1965, s. 18.

³¹ J. Domański, *Jak jest zorganizowana spółdzielczość spożywców w Polsce*, „Przewodnik Pracy Społecznej” 1938/9, nr 9/10, s. 301.

³² H. D., *Młodzież to przyszłość spółdzielczości*, „Społem” 1938, nr 17, s. 5.

³³ J. Dominko, *Postępy naszej pracy w roku ubiegłym*, „Społem” 1938, nr 1, s. 20.

³⁴ *Zatwierdzenie „Młodego Spółdzielcy” do użytku szkolnego*, „Młody Spółdzielca” 1937, nr 1 (7), s. 4.

³⁵ W. Rusiński, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, s. 268.

Związek Spółdzielni Spożyców RP „Społem” wydawał różnorodne kalendarze: *Spółdzielczy Kalendarz Książkowy*, *Spółdzielczy Kalendarz Kieszonkowy* i *Spółdzielczy Kalendarz Plakatowy*. Dział Wydawnictw Związku „Społem” reklamował się w jednym ze swoich kalendarzy, że posiada wszelkie pomoce techniczne dla spółdzielni, literaturę spółdzielczą, księgi buchalteryjne, druki, broszury, podręczniki, dzieła teoretyczne, beletrystykę spółdzielczą, środki propagandowe, plakaty, ulotki, kalendarze, portrety i fotografie wybitnych spółdzielców polskich, bezpłatnie wypożycza filmy i prezencja³⁶. Celem ułatwienia przeprowadzenia pogadarek o tematyce spółdzielczej w szkołach wydawano prezencja i materiały służące pomocą w przeprowadzeniu organizowanych już od 1925 r. obchodów Dnia Spółdzielczości w szkołach i w całym ruchu spółdzielczym.

Ponadto Dział Wydawnictw „Społem” ZSSRP drukował i kolportował materiały i księgi rachunkowe potrzebne do pracy spółdzielni uczniowskich oraz materiały dotyczące metod pracy i zagadnień wychowawczych spółdzielni szkolnych, które były w okresie międzywojennym bardzo popularnymi organizacjami, zwłaszcza na terenie szkół powszechnych, seminariów nauczycielskich oraz szkół zawodowych, szczególnie rolniczych i handlowych. Ich liczbę szacuje się na około 8 tys.³⁷

Jednym z zadań Wydziału Społeczno-Wychowawczego „Społem” ZSSRP było wychowanie spółdzielcze młodego pokolenia, dlatego po odzyskaniu niepodległości związek ten zaopiekował się samorzutnie licznymi powstającymi spółdzielniami uczniowskimi, rozwijając różnorodne formy pracy spółdzielczej wśród młodego pokolenia. Zatem część wydawnictw „Społem” ZSSRP była skierowana do nauczycieli – opiekunów spółdzielni uczniowskich. W 1934 r. Związek „Społem” wystosował do kuratoriów apel z prośbą o zwrócenie uwagi nauczycieli na konieczność przygotowania młodzieży szkolnej do pracy gospodarczo-obywatelskiej, które powinno odbywać się praktycznie poprzez krzewienie spółdzielczości uczniowskiej³⁸. To spółdzielczość spożyców wydała pierwszą książkę dotyczącą spółdzielni uczniowskich, autorstwa Romana Kluge, zatytułowaną *Kooperatywa w szkole ludowej* w 1914 r. W 1925 r. z inicjatywy „Społem” ZSSRP ukazał się podręcznik F. Dąbrowskiego³⁹, który doczekał się drugiego wydania w 1936 r. Podręcznik ten pełnił funkcję instrukcyjną, związaną z praktycznym prowadzeniem spółdzielni uczniowskich. Obejmował trzy działy: organizację pracy, rachunkowość oraz materiały do pogadarek i literaturę spółdzielczą. Uzupełnienie treści stanowił wykaz prezencja obrazujących pracę spółdzielni uczniowskich oraz sprawozdania z działalności 95 spółdzielni szkolnych, które najczęściej sam autor odwiedzał z ramienia Związku „Społem”. Książka F. Dąbrowskiego, napisana przystępnym językiem, stała się przydatnym podręcznikiem dla nauczycieli i członków spółdzielni uczniowskich. Na uwagę zasługuje również praca Jana Wolskiego zatytułowana *20 obrazków z życia spółdzielczego* (Warszawa 1921),

³⁶ *Kieszonkowy Kalendarz Spółdzielczy 1932 r.*, Warszawa 1932, s. 198 (Związek Spółdzielni Spożyców RP „Społem”).

³⁷ F. Dąbrowski, *Spółdzielnie uczniowskie wczoraj i dziś*, [w:] *Aktualne zagadnienia wychowania spółdzielczego w Polsce*, Warszawa 1947, s. 6.

³⁸ *W sprawie spółdzielni uczniowskich*, „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego” 1934, nr 8, poz. 13, s. 505.

³⁹ F. Dąbrowski, *Spółdzielnie uczniowskie*, Warszawa 1925.

która w formie 20 krótkich opowiadań wskazywała na fakt, że rozwój, osiągnięcia i wartość spółdzielni w różnych środowiskach zależą od uczciwości, odpowiedzialności, obowiązkowości i zaangażowania członków i władz spółdzielni.

3. Działalność wydawnicza Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych RP

Związek Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych RP (ZSRiZG RP), jako instytucja patronacko-rewizyjna, prowadził działalność spółdzielczo-wychowawczą, która należała do jego zadań statutowych i polegała na dokształcaniu zawodowym swoich pracowników oraz krzewieniu idei spółdzielczości wśród szerokich rzesz społeczeństwa (kobiet, młodzieży, nauczycieli). Oprócz kursowych form kształcenia i wychowania spółdzielczego Związek ten szerzył idee spółdzielczości poprzez prasę codzienną i tygodniową, która systematycznie otrzymywała artykuły i komunikaty z zakresu życia ruchu spółdzielczego w Polsce i za granicą oraz publikował wydawnictwa zwarte w ramach „Biblioteki Wiedzy Spółdzielczej”⁴⁰. Spółdzielczość rolnicza wydawała 5 tytułów czasopism fachowych (m.in. „Czasopismo Spółdzielni Rolniczych” oraz „Zjednoczenie”), wydawnictwa książkowe, kalendarzowe i druki.

Ważną rolę odgrywało „Czasopismo Spółdzielni Rolniczych”, początkowo organ Zjednoczenia Związków Spółdzielni Rolniczych, a potem organ ZSRiZG RP, wydawany w Warszawie. Czasopismo to założył Franciszek Stefczyk w 1904 r. jako organ Patronatu Spółek Rolniczych we Lwowie. Dwutygodnik ten był poświęcony spółdzielczemu i społecznemu wychowaniu i kształceniu pracowników oraz działaczy spółdzielczych. Wyjaśniał bieżące zagadnienia gospodarcze drobnego rolnictwa, podawał opisy działalności spółdzielni i sposoby ich prowadzenia oraz zamieszczał artykuły z praktyki spółdzielczej.

Innym czasopismem był „Poradnik Spółdzielni” – dwutygodnik, poruszający sprawy spółdzielcze, początkowo organ Unii Związków Spółdzielczych w Poznaniu, a potem organ ZSRiZG RP, który ukazywał się przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego. Ponadto organem ZSRiZG w Poznaniu był miesięcznik „Głos Spożywców”. Tygodnik „Zjednoczenie”, organ ZSRiZG RP, omawiał sprawy gospodarcze, społeczne i kulturalne, informował o działalności instytucji i organizacji pracujących nad podniesieniem gospodarczym i społecznym rolników⁴¹.

Celom propagandowym służył *Rolniczy Kalendarz Spółdzielczy* wydawany od 1931 r.⁴² Jego zadaniem była popularyzacja spółdzielczości. Skierowany

⁴⁰ AAN, zespół: ZSRiZG RP, sygn. 166. *Akcja dokształcania spółdzielczego Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych RP w 1938 roku*, s. 1–2.

⁴¹ *Kieszonkowy Kalendarz Spółdzielczy 1932 r.*, Warszawa 1932, s. 174–176 (Związek Spółdzielni Spożywców RP „Społem”).

⁴² AAN, zespół: Związek Rewizyjny Spółdzielni Rolniczych, sygn. 129. *Działalność społeczno-wychowawcza. Druk sprawozdania*.

wprowadzie do dorosłych, zawierał jednak część zatytułowaną „Kalendarzyk spółdzielczy dla działwy szkolnej”, poświęconą dzieciom ze środowisk wiejskich i młodzieży szkolnej. Część ta była podzielona na cztery działy: „Nasz rok”, „Nasza Klasa”, „Nasze wspólne roboty”, „Nasza spółdzielnia”. Kalendarzyk dla dzieci zawierał rozkład roku szkolnego w szkole wiejskiej ze wskazaniem świąt, wakacji, obchodów oraz prac i rozrywek społeczno-wychowawczych. W kalendarzu dzieci znajdowały zachętę do wspólnie podejmowanych przedsięwzięć (praca w ogrodzie szkolnym, hodowla jedwabników i in.) oraz zorganizowania własnej spółdzielni szkolnej⁴³.

4. Udział spółdzielczości pracy w działalności wydawniczej

Pionierem spółdzielczości pracy w Polsce był Jan Wolski, który od 1924 r. zabiegał o rozwój tej formy gospodarowania. Jego staraniem utworzono w 1928 r. Sekcję Kooperacji Pracy przy Polskim Towarzystwie Polityki Społecznej, która w 1934 r. została przekształcona w Towarzystwo Popierania Kooperacji Pracy. Celem Towarzystwa było: „krzewienie i pogłębianie idei kooperacji pracy oraz propaganda i popieranie tej idei w Polsce”⁴⁴. Dla urzeczywistnienia swego celu Towarzystwo propagowało spółdzielczość pracy w Polsce oraz roztoczyło opiekę nad spółdzielniami pracy, udzielając im pomocy instrukcyjno-organizacyjnej. Prowadziło ożywioną działalność wydawniczą i publicystyczną, poradnię, biuro kierownicze, bibliotekę i świetlicę. Służyło poradami i wskazówkami instrukcyjnymi, organizowało odczyty, wykłady, kursy, delegowało na zaproszenie instruktorów i prelegentów. Wydawało pismo informacyjno-instrukcyjno-dyskusyjne „Spółdzielczość Pracy”, którego redaktorem był J. Wolski. Od 1937 r. pismo wychodziło jako kwartalnik. Ponadto Towarzystwo wydawało broszury i podręczniki z zakresu spółdzielczości pracy⁴⁵.

5. Znaczenie Ligi Kooperatystek w działalności wydawniczej

Zgodnie z hasłem „Bez kobiet nie ma kooperacji” oraz wzorując się na kobiecych organizacjach spółdzielczych za granicą, w końcu 1935 r., dzięki zaangażowaniu Marii Orsetti, powstała Liga Kooperatystek, której celem było propagowanie

⁴³ AAN, zespół: Zjednoczenie Związków Spółdzielni Rolniczych RP, sygn. 66. *Program szczegółowy Rolniczego Kalendarza Spółdzielczości „Zjednoczenie” na rok 1933*, s. 4.

⁴⁴ J. Wolski, *Sprawa kooperacji pracy*, Warszawa 1937, s. 53.

⁴⁵ Z. Chmielewski, *Podręcznik spółdzielczości*, Warszawa 1937, s. 144; *Spółdzielczość*, [w:] *Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, Warszawa 1928, s. 973.

ruchu spółdzielczego wśród kobiet, a zwłaszcza: „rozwijanie zrozumienia idei spółdzielczości wśród kobiet, pozyskiwanie ich do czynnej współpracy w ruchu spółdzielczym oraz doskonalenie gospodarstw domowych jako podstawowych komórek spółdzielczości”⁴⁶. Udział kobiet w ruchu spółdzielczym wynosił około 13%. Dążenia do rozwijania zainteresowania spółdzielczością wśród kobiet na początku okresu międzywojennego przejawiały zarówno związki spółdzielcze, jak i działacze społeczni, wśród których czołowe miejsce zajmowała Maria Orsetti. Pierwsze koła kooperatystek zaczęły powstawać w 1932 r. przy większych spółdzielniach, w oparciu o które w 1935 r. powstał ogólnopolski kobiecy związek spółdzielczy noszący nazwę Liga Kooperatystek, wchodzący w skład Międzynarodowej Ligi Kooperatystek⁴⁷. Działalność Ligi polegała na organizowaniu kursów centralnych, wysyłaniu w teren instruktorów, prowadzeniu działalności propagandowej i wydawaniu co miesiąc biuletynu⁴⁸. Liga Kooperatystek była jedną z agend organizacyjnych „Społem” Związku Spółdzielni Spożywców RP.

6. Działalność wydawnicza Spółdzielczego Instytutu Naukowego

Spółdzielczy Instytut Naukowy był jedną z pierwszych spółdzielczych placówek naukowych w Drugiej Rzeczypospolitej. Jego twórcą był Franciszek Stefczyk, pionier polskiej spółdzielczości rolniczej, który dostrzegł potrzebę zorganizowania stałej instytucji naukowej, będącej miejscem rozwoju spółdzielczej myśli badawczej i wychowującej nowe pokolenie przewodników i pracowników spółdzielczości polskiej. Zgodnie ze statutem Spółdzielczy Instytut Naukowy miał na celu „rozszerzanie, pogłębianie i wzmacnianie ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich przez popieranie nauki o spółdzielczości i ułatwianie nabywania wiedzy spółdzielczej oraz przez prowadzenie studiów nad organizacyjnymi, wychowawczymi i gospodarczymi zagadnieniami spółdzielczości”⁴⁹. F. Bujak pisał, że Instytut miał być ogniskiem „najwszechstronniejszej propagandy spółdzielczości, aby ją uczynić wprost elementem kultury polskiej, aby ideę spółdzielczości rozumiał, umiał jej służyć i nią się posługiwać każdy świadomy swoich obowiązków narodowych Polak”⁵⁰.

Instytut pełnił funkcje naukową, polegającą na prowadzeniu samodzielnych badań naukowych, funkcję wychowawczą i propagatorską. Realizacji zadań

⁴⁶ Cytat za: Z. Chmielewski, *Podręcznik spółdzielczości*, s. 145.

⁴⁷ Koła Ligi zajmowały się prowadzeniem 21 świetlic, 18 czytelni i bibliotek, organizowały kursy dla kobiet (*Kurs spółdzielczy dla działaczek społecznych*, „Społem” 1938, nr 2, s. 24).

⁴⁸ Według W. Rusińskiego Liga Kooperatystek do końca 1936 r. liczyła około 3 tys. członków pracujących w 70 kołach terenowych (W. Rusiński, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, s. 282). W czerwcu 1939 r. Liga liczyła już 200 kół (*Rocznik Gospodarczy i Polityczny*, Warszawa 1938, s. 973; „Społem” 1945, nr 14; J. Dominko, *Postępy naszej pracy w roku ubiegłym*, „Społem” 1938, nr 1, s. 20).

⁴⁹ *Statut Spółdzielczego Instytutu Naukowego*, [w]: S. Surzycki, *Spółdzielczy Instytut Naukowy (Dziesięciolecie istnienia 1919–1929)*, Warszawa 1929, s. 35.

⁵⁰ F. Bujak, *Rozwój gospodarczy w krótkim zarysie*, Kraków 1925, s. IX.

naukowo-badawczych służyła biblioteka spółdzielcza, która posiadała 10 tys. woluminów, muzeum spółdzielcze, czytelnia naukowa i wydawnictwa naukowe. W 1924 r. Instytut zapoczątkował działalność wydawniczą, którą kierował Stefan Surzycki. Oddział wydawniczy, założony w celach naukowych i popularyzowania wiedzy spółdzielczej oraz propagandy ruchu spółdzielczego, wydawał dzieła naukowe, podręczniki, broszury, periodyki, w tym miesięcznik „Spółdzielczy Przegląd Naukowy”. Czasopismo to było organem Spółdzielczego Instytutu Naukowego, wydawanym w Warszawie, który zawierał artykuły z zakresu teorii i historii spółdzielczości oraz zagadnienia natury ekonomicznej, prawnej, socjologicznej i pedagogicznej dotyczące spółdzielczości.

Ze Spółdzielczym Instytutem Naukowym współpracowali wybitni działacze i teoretycy spółdzielczości, których prace były ogłaszane drukiem w „Bibliotece Spółdzielczej”⁵¹ wydawanej przez tę instytucję. W pierwszym dziesięcioleciu działalności Instytutu wydano 12 tytułów prac zwartych⁵², na 15-lecie Instytutu wydawnictwo „Biblioteki Spółdzielczej” liczyło już 25 tomów dzieł spółdzielczych⁵³. Do 1938 r. Instytut wydał 31 prac naukowych z dziedziny spółdzielczości i gospodarstwa społecznego⁵⁴. Nakładem Instytutu został opublikowany „Informator spółdzielczy” w 1932 i 1937 r.⁵⁵ W 1938 r. czytelnia Instytutu przenieśli 132 tytuły czasopism, w tym 84 krajowe i 48 zagranicznych, a biblioteka stała się jedyną placówką w Polsce gromadzącą bogaty księgozbiór spółdzielczy, liczący około 8,5 tys. tomów. Liczba osób, korzystających z czytelni i biblioteki sięgała około 2 tys. rocznie⁵⁶. W 1934 r. Instytut podjął prace zmierzające do zorganizowania muzeum spółdzielczego, gromadzącego wszystkie materiały dotyczące ruchu spółdzielczego.

W 1928 r. powołano do życia Komisję Naukową Instytutu pod przewodnictwem S. Surzyckiego, która jako najwyższa instancja do spraw naukowych pełniła funkcję komitetu redakcyjnego dla „Biuletynu Spółdzielczego Instytutu Naukowego”⁵⁷, będącego organem Instytutu wydawanym na poziomie naukowym⁵⁸. W „Biuletynie” ukazywał się bogaty materiał dotyczący historii i ideologii spół-

⁵¹ W latach 1925–1926 nakładem Spółdzielczego Instytutu Naukowego miały ukazać się 24 prace (F. Bujak, *Rozwój gospodarczy w krótkim zarysie*, Kraków 1925, s. VI–VII); S. Surzycki, *Organizacja Pracy Społecznej*, Warszawa 1931, s. 45–49.

⁵² F. Dąbrowski, *Dziesięciolecie Spółdzielczego Instytutu Naukowego (1919–1929)*, „Społem” 1929, nr 23, s. 12.

⁵³ *Spółdzielczy Instytut Naukowy*, „Społem” 1934, nr 12, s. 11.

⁵⁴ *Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, Warszawa 1938, s. 973.

⁵⁵ *Ze Spółdzielczego Instytutu Naukowego*, „Społem” 1937, nr 4, s. 25; AAN, zespół: *Spółdzielczy Instytut Naukowy*, sygn. 19. *Informator Spółdzielczy*, s. 132–154.

⁵⁶ *Kronika. Spółdzielczy Instytut Naukowy w Warszawie*, „Społem” 1938, nr 12, s. 42; *Z tego źródła warto korzystać*, „Spółdzielczość w Szkole” 1974, nr 4, s. 15–17.

⁵⁷ W słowie od redakcji czytamy: „Zgodnie z decyzją Rady Zawiadawczej naszego Instytutu rozpoczynamy wydawnictwo biuletynów [...]. Chcemy przede wszystkim wypełnić brak w literaturze polskiej materiałów dla gruntownego poznania właściwości i metod działania spółdzielni rolniczych. W zwięzłej formie będziemy podawać wyniki doświadczeń zagranicznych i gromadzić materiały dla naukowego rozstrzygnięcia zagadnień ruchu spółdzielczego w Polsce” („Biuletyn Spółdzielczego Instytutu Naukowego” 1928, nr 1, s. 1).

⁵⁸ M. Szromba, *O propagandzie spółdzielczej*, [w:] *Zasady spółdzielczości*, Cieszyń 1929, s. 23.

dzielczości w Polsce i za granicą, gospodarczej organizacji rolnictwa, współpracy poszczególnych typów spółdzielni, ustawodawstwa spółdzielczego. Na łamach czasopisma publikowano bibliografię spółdzielczą, przegląd piśmiennictwa, kronikę ruchu spółdzielczego oraz wiadomości o Spółdzielczym Instytucie Naukowym⁵⁹. Biuletyn wychodził w Warszawie początkowo w latach 1928–1929 pod redakcją S. Wojciechowskiego, a następnie pod redakcją Tadeusza Kłapkowskię, który w 1934 r. objął prezesurę Instytutu i sprawował ją do początku 1939 r.⁶⁰ W 1931 r. kwartalnik „Biuletyn Spółdzielczego Instytutu Naukowego” przekształcono na „Spółdzielczy Przegląd Naukowy”⁶¹ wydawany co miesiąc, którego redaktorem od 1934 r. został B. Przegaliński, od 1939 r. dyrektor Instytutu⁶².

Co tydzień wydawano „Biuletyn Prasowy”, dostarczający aktualnych informacji o ruchu spółdzielczym, wysyłany całej prasie w Polsce oraz organizacjom spółdzielczym. Z okazji Dnia Spółdzielczości, Dnia Oszczędności i innych ważnych wydarzeń spółdzielczych „Biuletyn Prasowy” dostarczał prasie codziennej i periodycznej obszerniejsze artykuły. Dwa razy w tygodniu organizacje spółdzielcze otrzymywały przegląd prasy dotyczący spółdzielczości. Ponadto Instytut kompletował wycinki z różnych czasopism z tej dziedziny⁶³. W 1937 r. w skład Komisji Naukowej Instytutu wchodził: Z. Chmielewski, F. Dąbrowski, W. Hoszowska, H. Kołodziejski, K. Krzeczkowski, M. Rapacki, W. Seydlitz, T. Zakrzewski.

W Polsce upowszechnienie wartości ruchu spółdzielczego wśród ogółu społeczeństwa i przygotowanie fachowych pracowników dla potrzeb kooperacji było tematem prac i zabiegów podejmowanych przez Spółdzielczy Instytut Naukowy, który z postulatami w tym zakresie występował do Ministerstwa WRiOP. W 1931 r. Spółdzielczy Instytut Naukowy powołał Komisję Kształcenia i Wychowania Spółdzielczego, z którą współpracowali pedagodzy i działacze spółdzielczy i społeczni⁶⁴. Wyniki prac komisji zostały wydane przez Spółdzielczy Instytut Naukowy w postaci dwóch prac: W. Hoszowska była autorką książki *Idea spółdzielczości w gospodarczo-społecznym wychowaniu młodzieży w Polsce* (Warszawa 1932), powstała także praca zbiorowa zatytułowana *Kształcenie i wychowanie spółdzielcze w Polsce* (Warszawa 1932). Instytut zajął się wydawaniem dzieł z zakresu ideologii, wychowania i praktyki spółdzielni szkolnych oraz publikacją czasopism i broszur ułatwiających samokształcenie spółdzielcze młodzieży szkół wszystkich stopni.

⁵⁹ AAN, zespół: SIN, sygn. 20. *Biuletyn Spółdzielczego Instytutu Naukowego*.

⁶⁰ *Spółdzielczy Instytut Naukowy*, „Społem 1934, nr 12, s. 12; *Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, Warszawa 1933, s. 559.

⁶¹ „Spółdzielczy Przegląd Naukowy” obejmował następujące działy: Zagadnienia ogólne i programowe, Przeglądy i monografie, Zagadnienia praktyki spółdzielczej, Kroniki i Sprawozdania (AAN, zespół: Spółdzielczy Instytut Naukowy, sygn. 11. *Sprawozdanie z działalności Spółdzielczego Instytutu Naukowego w roku 1937*).

⁶² A. Kania, *Spółdzielczy Instytut Naukowy*, „Społem” 1939, nr 2, s. 3.

⁶³ AAN, zespół: Spółdzielczy Instytut Naukowy, sygn. 20. *Zadania Biura Prasowego Spółdzielczego Instytutu Naukowego*.

⁶⁴ *W sprawie kształcenia i wychowania spółdzielczego*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy” 1935, z. 1, s. 12.

Spółdzielczy Instytut Naukowy, prowadząc prace wydawnicze, zajął się opracowaniem „Rocznika Towarzystwa Kooperatystów”⁶⁵ oraz podręcznika spółdzielczości⁶⁶. W 1935 r. SIN powołał specjalną komisję, która przystąpiła do tworzenia wypisów ze spółdzielczości dla użytku młodzieży, nauczycieli i działaczy spółdzielczych⁶⁷. W roku 1937 wydano 7 tytułów prac zwartych (m.in. Informator Spółdzielczy), których autorami byli: S. Thugutt, Z. Chmielewski, I. Solarz, B. Lavergne, V. Tanner. W sumie 11 150 egzemplarzy. Ponadto ukazało się 11 numerów „Spółdzielczego Przeglądu Naukowego” o przeciętnej objętości 4 arkuszy druku w nakładzie 750 egzemplarzy. Wydano 52 numery „Biuletynu Prasowego” o przeciętnej objętości 2–3 strony i nakładzie 550 egzemplarzy. Zawierały one krótki, aktualny artykuł oraz kronikę krajową i zagraniczną⁶⁸.

7. Beletrystyka spółdzielcza adresowana do młodego pokolenia

Na szczególną uwagę zasługuje działalność wydawnicza polskiego ruchu spółdzielczego skierowana do dzieci i młodzieży. Praca w spółdzielni uczniowskiej wymagała korzystania z odpowiednich książek i czasopism, z których dzieci i młodzież dowiadywały się o historii i istocie spółdzielczości, sposobach prowadzenia spółdzielni i pracy spółdzielczej. Dlatego wszystkie związki i instytucje spółdzielcze w okresie międzywojennym w swoich planach wydawniczych uwzględniały publikacje skierowane do tej grupy wiekowej. Największy jednak udział w zakresie wydawnictw skierowanych do dzieci i młodzieży szkolnej miał „Społem” ZSSRP⁶⁹.

Wśród wielu książek wydanych dla najmłodszych na uwagę zasługują prace Jana Wolskiego⁷⁰, a zwłaszcza jego książka zatytułowana *Czy to bajka, czy nie bajka* (Warszawa 1925), wydana przez „Społem” ZSSRP. Była to powieść

⁶⁵ AAN, zespół: sygn. 19. *Uzasadnienie dotyczące potrzeby wydania „Rocznika Towarzystwa Kooperatystów”*, s. 3 oraz *Spis rzeczy „Rocznika Towarzystwa Kooperatystów”*, s. 7–8.

⁶⁶ AAN, zespół: Spółdzielczy Instytut Naukowy, sygn. 19. *Plan „Podręcznika Spółdzielczości”*, s. 113–116.

⁶⁷ AAN, zespół: Spółdzielczy Instytut Naukowy, sygn. 14. *Pismo Dyrektora Naukowego Instytutu Spółdzielczego Eustachego Rudzińskiego z dnia 15 lipca 1935 roku do członków komisji*.

⁶⁸ AAN, zespół: Spółdzielczy Instytut Naukowy, sygn. 11. *Sprawozdanie z działalności Spółdzielczego Instytutu Naukowego w roku 1937*.

⁶⁹ Informacje o literaturze dla dzieci z: *Kalendarz spółdzielczy na rok 1938*, Warszawa 1937 (nakładem „Społem” ZSS RP), okładka; *Biblioteczka spółdzielni uczniowskiej*, „Przewodnik Pracy Społecznej” 1938/39, nr 9/10, s. 329; *Popularne wydawnictwa spółdzielcze*, „Społem” 1937, nr 19, s. 28–29.

⁷⁰ J. Wolski, *20 obrazów z życia spółdzielczego*, Warszawa 1921; tenże, *Czy to bajka, czy nie bajka*, Warszawa 1925; tenże, *Działwie i młodzieży o spółdzielczości*, Warszawa 1926; tenże, *Dwa odczyty o spółdzielczości* (wespół z Janem Bieleckim), Warszawa 1926.

o dwojgu niezośnych dzieciach, które koniecznie chciały naśladować starszych i w związku z tym miały wiele kłopotów. Ale od kiedy w szkole powstała spółdzielnia uczniowska, skończyły się kłopoty młodych bohaterów. Dzieci w spółdzielni pomagały sobie wzajemnie, organizowały się w związki okręgowe, bawiły się w prawdziwe, dorosłe stowarzyszenie. Opowieść kończy się opisem międzynarodowego kongresu młodzieży spółdzielczej, który odbył się w Beskidach na szczycie Magórki, gdzie młodzież wszystkich krajów przyrzekła sobie przyjaźń i braterstwo⁷¹. Książka J. Wolskiego była przetłumaczona na język esperanto.

Nakładem „Społem” ZSSRP ukazała się również książka Władysławy Kiślańskiej *Za jednego gromada* (Warszawa 1936). Opowiada ona historię spółdzielni uczniowskiej w Szarej Woli, która powstała pod wpływem kłopotów uczniów związanych z uprawą ogródka. Siły pojedynczych uczniów nie wystarczały, trzeba było wzajemnej współpracy, żeby podolać różnym trudnościami. Zarobione przy kopaniu ziemniaków pieniądze dzieci przeznaczyły na kapitał zakładowy spółdzielni, który doprowadził do założenia sklepiku, introligatorni i herbaciarni. Każdy w spółdzielni pracował ofiarnie, pomagając sobie nawzajem w codziennych trudnościach. Po ukończeniu szkoły jej absolwenci założyli w swojej wsi prawdziwą spółdzielnię spożywców⁷².

Z języka angielskiego przetłumaczono książkę Izy Nicholson *Promień słońca* (Warszawa 1936), wydaną przez „Społem” ZSSRP, która ukazywała dzieje spółdzielczości angielskiej. Książka ta opowiadała historię z początku XVIII w., w której w fabrykach musiały pracować małe dzieci. Autorka odwoływała się do Roberta Owena i tkaczy rocdelskich, opisywała ich wysiłek i trud, który doprowadził do zorganizowania pierwszej spółdzielni, stanowiącej promień słońca w tych trudnych czasach oraz ukazywała rozwój spółdzielczości angielskiej⁷³. Ministerstwo WRiOP w 1936 r. zatwierdziło książkę I. Nicholson do bibliotek szkolnych dla dzieci w wieku 11–15 lat.

Do dzieci była również skierowana książka Edwarda Szymańskiego *ABC* (Warszawa 1936), wydana nakładem „Społem” ZSSRP. W krótkich wierszykach, rozpoczynających się od kolejnych liter alfabetu, autor ukrył głębokie wartości, dotyczące zgodnej i solidarnej współpracy, radości tworzenia i wspólnej pracy, konieczności nauki, radości z pracy na rzecz innych i spółdzielczości. Ilustrowane wierszyki w przystępny, prosty i wesoły sposób zaznajamiały dzieci z zasadami spółdzielczości⁷⁴. Na uwagę zasługuje książka Janusza Korczaka *Bankructwo małego Dżeka* (Warszawa 1930), w której autor w sposób humorystyczny opowiedział historię pewnej amerykańskiej pseudo-społdzielni szkolnej, w której całą pracę wykonywał tylko jeden uczeń czwartej klasy. Książka ostrzegała młodych spółdzielców przed niebezpieczeństwem bierności ogółu i zachłannością poświęcania się jednostek⁷⁵.

⁷¹ *Ca czytać?*, „Młody Spółdzielca” 1936, nr 2, s. 12.

⁷² Tamże, nr 5, s. 19.

⁷³ Tamże, s. 18.

⁷⁴ Tamże, nr 1, s. 18.

⁷⁵ Tamże, nr 3–4 (8–9), s. 121.

Ponadto należy wymienić prace B. Nowakowskiego⁷⁶, H. Radlińskiej⁷⁷, S. Thugutta⁷⁸, B. Piach⁷⁹, E. Słońskiego⁸⁰, M. Dąbrowskiej⁸¹, różne utwory sceniczne H. Dobrowolskiej, K. Czyżowskiego, Z. Wojnarowskiej i in.⁸²

Od połowy lat 30. XX w., uznając, że książka jest najlepszym środkiem poznania ruchu spółdzielczego, centralne instytucje spółdzielcze i współpracujące z nimi organizacje ogłosiły akcję Miesiąc Przymierza z Książką⁸³. Chcąc udostępnić książkę spółdzielczą każdemu, na okres grudnia 1935 r. obniżyły znacznie ceny swoich wydawnictw. W rozsyłanym katalogu zamieszczono następujące hasła: *Książka spółdzielcza wychodzi naprzeciw Was – przyjmijcie ją tak, jak się przyjmuje serdecznego przyjaciela, Poznaj ruch spółdzielczy, Książka spółdzielcza uczy pracować w spółdzielni, Książka szerzy oświatę na wsi, Książka pomaga w gospodarstwie, Książka – broni młodzieży w walce o postęp, Książka pomocą w domu i na roli*⁸⁴.

W ramach Miesiąca Przymierza z Książką każda instytucja i organizacja spółdzielcza prowadziła propagandę książki spółdzielczej w określonych środowiskach. Jej celem było spopularyzowanie czytelnictwa i akcji Miesiąca Przymierza z Książką, rozprowadzenie katalogu książek i praktycznych wiadomości o tej akcji. Propagandę prowadzono na łamach prasy spółdzielczej, ludowej i robotniczej, poprzez radio, w którym ukazywały się stałe komunikaty oraz bezpośredni kontakt komitetu organizacyjnego z różnymi związkami, stowarzyszeniami i organizacja-

⁷⁶ B. Nowakowski, *Miś w miasteczku*, Warszawa 1923. Opowieść dla najmłodszych dzieci o niezwykłych przygodach zbiegłego niedźwiedzia, która ukazuje skuteczność zbiorowego działania i współczucie dla pokrzywdzonego misia.

⁷⁷ H. Radlińska, *Posiew wolności*, Warszawa 1936. To pamiętnik Joasi Strumińskiej pisany od 1906 r., ukazujący zesłanie jej ojca i życie całej rodziny pełne trosk i niedostatków na Syberii, które staje się nauką braterstwa i wzajemnej pomocy. Ta pomoc przybiera formy spółdzielcze, zesłańcy założyli wspólną kuchnię, urządzali wieczory dyskusyjne.

⁷⁸ W 1939 r. w Krakowie ukazały się *Listy do młodego przyjaciela* S. Thugutta, z wymownymi tytułami rozdziałów: *Ucz się, abyś nie był wołem roboczym, ale świadomym twórcą nowego życia, Organizuj się, abyś nie był kupą lotnego pisaku, lecz tamą przeciwko nawałnicy, Pieniądz niech ci będzie sługą nie panem, Bądź sobą i miej wiarę w siebie, Bądź dobrym i sprawiedliwym i nie ustawaj w walce ze złem, Bądź mężnym, bo droga twoja daleka, Nie zapominaj nigdy o Polsce*.

⁷⁹ B. Piach był autorem kilku książek. W *Dzwonniku rocdzelskim* została ukazana interesująca historia o angielskim chłopcu – spółdzielcy, który pracował w 1844 r. w tkalniach rocdzelskich i brał czynny udział w założeniu pierwszej w świecie spółdzielni spożywców. W barwnie i zajmująco napisanym opowiadaniu *Klub młodych* przedstawiono pożyteczne organizowanie się młodzieży wiejskiej, która po ukończeniu szkoły powszechnej założyła klub organizujący dla swoich członków pracę zarobkową oraz rozrywki kulturalne i sportowe. A *Zielony zeszyt* stanowił dalszy ciąg opowiadania o działalności klubu młodych. Jedną z członkiń klubu opisywała w zielonym zeszycie osiągnięcia i trudności klubu, którego doświadczyły złe wpływy jednego z chłopców, zabijaki i karciarza. Wspólnymi siłami wszystkie trudności zostały pokonane. Wszystkie te książki polecał dla dzieci i młodzieży Związek „Społem” (AAN, zespół: „Społem” ZSSRP, sygn. 270. *Przygotowania do Dnia Spółdzielczości*).

⁸⁰ E. Słoński, *Razem młodzi przyjaciele!*, Warszawa 1923.

⁸¹ M. Dąbrowska, *Gałęż czereśni i inne nowele*, Warszawa 1922.

⁸² *Kieszonkowy kalendarz spółdzielczy. Rok piętnasty*, Warszawa 1937, s. 172.

⁸³ AAN, zespół: Spółdzielczy Instytut Naukowy, sygn. 6. *Liczba członków Komitetu Przymierza z Książką*, s. 296; *Kronika*, „Młody Spółdzielca” 1936, nr 3–4 (8–9), s. 23.

⁸⁴ AAN, zespół: Spółdzielczy Instytut Naukowy, sygn. 6. *Miesiąc Przymierza z Książką*, s. 255–262.

mi. Lokalne komitety Miesiąca Przymierza z Książką kierowały akcją propagandową na swoim terenie⁸⁵.

W 1935 r. ogółem sprzedano 18 tys. wydawnictw na sumę 7958 zł. Wśród zamówień przeważały zamówienia na książki dokonywane przez drobnych rolników i terenowych działaczy placówek spółdzielczych, organizacji społecznych, a zwłaszcza młodzieżowych⁸⁶.

8. Rzut oka na autorów wydawnictw spółdzielczych

Władysław Rusiński pisał, że imponująca była liczba działaczy spółdzielczych⁸⁷, zgrupowanych w różnych kategoriach: teoretyków i praktyków, organizatorów, kierowników i działaczy szeregowych, seniorów i młodych. Wśród nich można wyróżnić wielu autorów wydawanych książek, broszur, materiałów propagandowych, redaktorów czasopism spółdzielczych, autorów tekstów związanych z oświatą i wychowaniem. Na szczególną uwagę zasługują twórcy polskiej spółdzielczości, zarówno ideolodzy, jak i praktycy, autorzy wielu publikacji: Edward Abramowski, Edward Milewski, Romuald Mielczarski, Franciszek Stefczyk, Stanisław Wojciechowski, Stanisław Thugutt, Marian Rapacki, Zygmunt Chmielewski i in.

Działaczem i autorem publikacji w obrębie spółdzielczości spożywców był Franciszek Dąbrowski, publicysta i kierownik Wydziału Społeczno-Wychowawczego Związku Spółdzielni Spożywców RP, dyrektor Gimnazjum Spółdzielczego im. R. Mielczarskiego; Kazimierz Sokołowski, kierownik Biura Statystycznego; Józef Dominko, lustrator; Tadeusz Janczyk, redaktor pisma „Spólnota”; Józef Jasiński, dyrektor „Społem”, Stanisław Dippel i in. Od 1928 r. w spółdzielczości spożywców działał Stanisław Thugutt, przez pewien okres redaktor „Społem”, brał udział w pracach wielu organizacji spółdzielczych i społecznych.

Do wybitnych przedstawicieli spółdzielczości wiejskiej należał Stanisław Miłkowski, ideolog polskiego agraryzmu i Ignacy Solarz. Wśród znanych działaczy związków rewizyjnych i spółdzielni należących do Zjednoczenia Związków Spółdzielni Rolniczych w Warszawie, pracujących w organizacjach centralnych byli: Franciszek Dratwa, Franciszek Dubowski, Józef Gliński, Tadeusz Kłapkowski, Henryk Kołodziejski, Bolesław Moskalik, Witold Pawłowski, Józef Raczyński, Leon Twarecki, Tadeusz Zakrzewski, Piotr Załuski i redaktor „Czasopisma Spółdzielni Spożywców” Saturnin Dąbrowski. Wśród znaczących nazwisk spółdzielczości rolniczej skupionej w Unii Związków Spółdzielczych w Polsce należy wymienić ks. Stanisława Adamskiego, wieloletniego patrona ruchu spółdzielczego w Wielkopolsce i działacza w Poznaniu, Aleksandra Całkosińskiego, Aleksandra

⁸⁵ Tamże, s. 296–300.

⁸⁶ AAN, zespół: Spółdzielczy Instytut Naukowy, sygn. 6. *Sprawozdanie z przebiegu Miesiąca Przymierza z Książką*, s. 250.

⁸⁷ W. Rusiński, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, s. 258.

Nowakowskiego i Władysława Jennera. Prezesem Unii Związków Spółdzielczych w Polsce, a później połączonego Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych był dr Włodzimierz Seydlitz.

Spółdzielczość pracy rozwijał Jan Wolski, Teodor Toeplitz i Marian Sokolowski. Spółdzielczym Instytutem Naukowym kierował Bolesław Przegaliński, od 1929 r. redaktor czasopisma „Społem”. Badania naukowe w zakresie spółdzielczości prowadził Stefan Surzycki, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, jeden ze współzałożycieli Spółdzielczego Instytutu Naukowego i twórca Wyższego Kursu Spółdzielczego przy Uniwersytecie Jagiellońskim. Teorię spółdzielczości rozwijał Aleksander Doliński, profesor Uniwersytetu Lwowskiego i Edward Taylor, profesor Uniwersytetu Poznańskiego oraz docent Tadeusz Kłapkowski.

Wnioski

Trudności gospodarcze i społeczne okresu międzywojennego, związane z położeniem robotników i niskim poziomem życia ludności wiejskiej, stawiały przed spółdzielczością nowe zadania. Ludzie szukali w spółdzielniach pomocy materialnej, oparcia moralnego i społecznego. Ruch spółdzielczy przyczyniał się do rozbudowy gospodarstwa narodowego⁸⁸. „Wszędzie ruch spółdzielczy – pisał S. Wojciechowski – w coraz większym stopniu staje się ruchem narodowym, stawiającym sobie za cel umocnienie narodu, wytworzenie w nim większej spójności i odporności wobec unifikacyjnych wpływów międzynarodowego kapitału i racjonalizmu”⁸⁹. Wielu działaczy państwowych dostrzegło możliwość uzdrowienia sytuacji gospodarczej Polski poprzez rozwój spółdzielczości⁹⁰. Na jednej z narad gospodarczych zwołanych przez Rząd RP w 1936 r. przyjęto uchwałę, że należy „uznać spółdzielczość jako ważny w życiu gospodarczym czynnik i traktować ją w sposób odpowiadający roli i znaczeniu gospodarczemu i społecznemu oraz spełnianym przez nią funkcjom w zakresie zaspokajania potrzeb szerokich warstw zorganizowanych producentów i konsumentów”⁹¹.

⁸⁸ J. Jasiński, *Rola spółdzielczości w rozbudowie gospodarstwa narodowego w Polsce*, Warszawa 1937.

⁸⁹ S. Wojciechowski, *Zadania spółdzielczości*, „Społem” 1920, nr 3, s. 6.

⁹⁰ J. Jasiński pisał, że spółdzielczość „zdała już egzamin pod każdą szerokością geograficzną i w różnych warunkach. Spółdzielcze formy pracy umożliwiły wydobycie ze społeczeństwa biernego wielkich, dodatkowych zasobów energii, przy pomocy której tworzyły się wartości, a które w innych warunkach w ogóle nie powstałyby” (J. Jasiński, *Rola spółdzielczości w rozbudowie gospodarstwa narodowego w Polsce*, Warszawa 1937, s. 40). „Przez spotęgowanie ruchu spółdzielczego – głosił minister gospodarki E. Kwiatkowski – przez przywrócenie mu dawnych cech pionierskich, można wydobyc na powierzchnię życia nowe siły i nowych ludzi, nowe kapitały i nowe wartości, które zbudują połączenie gospodarcze między wsią i miastem, między Polską A i Polską B” (Cytat za: F. Dąbrowski, *Strona wychowawcza idei i praktyki w ujęciu Romualda Mielczarskiego*, „Przewodnik Pracy Społecznej” 1935/36, nr 8–9, s. 233).

⁹¹ Cyt. za: F. Dąbrowski, *Strona wychowawcza idei i praktyki w ujęciu Romualda Mielczarskiego*, s. 233.

Spółdzielczość w okresie międzywojennym była ruchem dynamicznym, wymagała więc rozważania swoich celów, dróg i środków, wymiany myśli i utrzymania łączności z całym społeczeństwem, współpracy między przedstawicielami różnych organizacji spółdzielczych w Polsce oraz ciągłej łączności ze spółdzielczością międzynarodową⁹². Upowszechnieniu wiedzy o założeniach teoretycznych i praktycznej działalności polskiego i międzynarodowego ruchu spółdzielczego służyły między innymi różnego rodzaju wydawnictwa, skierowane zarówno do dorosłych oraz do dzieci i młodzieży szkolnej i pozaszkolnej. Za Z. Chmielewskim wydawnictwa ruchu spółdzielczego można podzielić na: propagandowe, pogłębiające uświadomienie członków, techniczne, informacyjne, popularyzujące wiedzę spółdzielczą i naukowe⁹³, a także wydawnictwa na rzecz oświaty i wychowania.

Działalność wydawniczą polskiego ruchu spółdzielczego lat międzywojennych należy traktować jako akcję zróżnicowaną, przejawiającą cechy dynamizmu i nierównomierności. Działania te były zdeterminowane poziomem rozwoju organizacyjnego, ekonomicznego, kadrowego i naukowego samej spółdzielczości i środowisk spółdzielczych oraz warunkami społeczno-ekonomicznymi Polski okresu międzywojennego. Z przedstawionych analiz wynika, że lata 20. XX w. charakteryzowały się mniejszą dynamiką wydawniczą, której wzrost nastąpił w latach 30., po próbach wyjścia z kryzysu gospodarczego. Trzeba zaznaczyć, że spółdzielczość wykazała się dużą odpornością na kryzys gospodarczy, o czym może świadczyć fakt, że w 1930 r. liczba upadłości małych przedsiębiorstw handlowych osiągnęła 553, spółek różnego typu – 201, a placówek spółdzielczych – tylko 31⁹⁴.

Początkowo polski ruch spółdzielczy, nie posiadając własnej literatury teoretycznej, korzystał z tłumaczeń literatury zagranicznej, a zwłaszcza europejskiej. Dbając o propagowanie zasad spółdzielczych, poszczególne związki i instytucje spółdzielcze zajęły się tłumaczeniem prac K. Gide'a, A. D. Bancela, W. F. Dworaka, A. H. Enfield, P. Kropotkina, H. Müllera, M. J. Tuhana-Baranowskiego i innych autorów. Koniec lat 20. i lata 30. XX w. charakteryzowały się wzrostem akcji wydawnictw periodycznych i prac zwartych. W 1929 r. wychodziło w Polsce ogółem 25 tytułów czasopism spółdzielczych: 15 polskich, 5 ukraińskich, 3 żydowskie i 2 niemieckie. Pisma te były organami poszczególnych związków spółdzielczych. Ukazywały się w formie tygodników, miesięczników, kwartalników. Nakład ogólny w 1929 r. wyniósł 2 mln 400 tys. egzemplarzy⁹⁵. W latach 30. XX w. wraz z rozwojem i umacnianiem się polskiego ruchu spółdzielczego nastąpił wzrost liczby tytułów czasopism spółdzielczych do około 40⁹⁶.

⁹² *Od redakcji*, „Rzeczpospolita Spółdzielcza” 1923, nr 1, s. 1.

⁹³ Z. Chmielewski, *Podręcznik spółdzielczości*, s. 148–149.

⁹⁴ *Kryzys gospodarczy a spółdzielczość*, „Szkoła” 1931, z. VII, s. 192.

⁹⁵ *Prasa spółdzielcza*, „Głos Nauczycielski” 1930, nr 13, s. 229–230.

⁹⁶ AAN, zespół: SIN, sygn. 11. *Pismo Spółdzielczego Instytutu Naukowego do Polskiego radia z dnia 13 marca 1936 roku*. W okresie międzywojennym można zaobserwować stały wzrost liczby tytułów prasy spółdzielczej i jej rocznych nakładów. E. Szubert pisał, że w 1931 r. wydawano 12 tytułów polskich czasopism spółdzielczych, których roczny nakład wynosił 968,2 tys. egzemplarzy. W 1933 r.

Działalność wydawniczą prowadziły wszystkie związki i organizacje spółdzielcze, które od drugiej połowy lat 20. XX w. po procesie reorganizacji i integracji polskiego ruchu spółdzielczego funkcjonowały jako: Związek Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych RP, „Społem” Związek Spółdzielni Spożywców RP, Związek Spółdzielni i Zrzeszeń Pracowniczych RP i Związku Rewizyjnego Spółdzielni Wojskowych oraz założone w 1906 r. Towarzystwo Kooperatystów i powstały w 1920 r. Spółdzielczy Instytut Naukowy. Najbardziej zaangażowane w działalność wydawniczą były „Społem” ZSSRP oraz Spółdzielczy Instytut Naukowy. Spółdzielczość w Polsce i jej działalność wydawnicza rozwijała się dzięki ludziom pełnym szlachetnych zasad i wzniosłych idei, mniej lub bardziej znanym, którzy wykonali olbrzymią pracę w zakresie organizacyjnym, teoretycznym, wydawniczym i propagatorskim zasad i idei spółdzielczych wśród szerokich rzesz społeczeństwa polskiego lat międzywojennych.

liczba tytułów wzrosła do 18, a roczny nakład wynosił 1120,4 tys. egzemplarzy. Rok 1935 przyniósł kolejny wzrost liczby tytułów czasopism do 25 i nakładu do 1715,2 tys. egzemplarzy (E. Szubert, *Prasa spółdzielcza*, „Spółdzielczy Przegląd Naukowy” 1935, nr 10–12, s. 64–66).